

ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

ΜΕΤΑΞΥ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ

Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος
και βενιζελισμός (1909-1922)

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Η Τριανδρία της Εθνικής Αμύνης,
Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος - Παύλος Κουντουριώτης - Παναγιώτης Δαγκλής
(πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου)

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες / Ιστορία
Σειρά «Διαδρομές ιστορίας»
Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης:
Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός (1909-1922)*
Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης
Διορθώσεις: Μαρία Παπαηλιάδη
Σελιδοποίηση: Χριστίνα Κωνσταντινίδου
Μακέτα εξωφύλλου: k2design
Copyright© Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης & Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε.
(Εκδόσεις Πατάκη), 2020
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2020
Κ.Ε.Τ. Γ947 Κ.Ε.Π. 786/20
ISBN 978-960-16-9019-3

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 801.100.2665, 210.52.05.600
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚ/ΜΑ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ), 570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Βραχυγραφίες και αρκτικόλεξα	11
Χρονολογικός πίνακας.....	13
Εισαγωγή	19

Κεφάλαιο 1

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΟΡΘΩΣΗΣ

I. «Κακοδαιμονία» και «ανόρθωσις».....	27
II. Η «επανάστασις» του 1909	37
III. Ο ενσαρκωτής του πνεύματος του 1909	56
IV. Οι φιλελεύθερες «νέαι ιδέαι»	94

Κεφάλαιο 2

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ (1915-17)

I. Από τη μοναρχική στην εθνική αρχή.....	115
II. Η «αντίθεσις μεταξύ της ολιγαρχικής και της φιλελευθέρως εξωτερικής πολιτικής»	128
III. Η γεωπολιτική και η διπλωματία του Εθνικού Διχασμού	144
IV. Στέμμα και Έθνος στην Ελλάδα.....	179

Κεφάλαιο 3

Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ (1915-17)

I. Η «υπουργική κρίσις» γίνεται «συνταγματική».....	193
II. Η γλώσσα του Εθνικού Διχασμού.....	243
III. Ριζοσπαστισμός εναντίον συντηρητισμού	253
IV. Τα κατάλοιπα του μοναρχισμού στην Ελλάδα.....	275

Κεφάλαιο 4

Η ΑΝΑΖΩΠΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΔΙΧΑΣΜΟΥ (1920-22)

I. Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920	295
II. Από την παλινόρθωση στη Δημοκρατία	307
Επίλογος	317
Πηγές και Δευτερογενής Βιβλιογραφία.....	323
Ευρετήριο ονομάτων προσώπων και τοπωνυμίων.....	353

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά την διάρκειαν της ιστορουμένης δεκαετίας επράχθησαν έργα αξιομνημόνευτα διά την εσωτερικήν σύνταξιν του τόπου και ιδίως προς πραγματοποίησιν της εθνικής ενότητος. Είναι αληθές ότι δεν φέρουν ταύτα την σφραγίδα του ακεραίου και του οριστικού. Τα σφάλματα δεν υπολείπονται κατά πολύ των επιτυχιών, αι δε αρεταί εύρον αντιμετώπους των τας αδυναμίας, τα πάθη και τα μίση των Ελλήνων.

(Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική Μελέτη*, τόμ. Α', τύποις Πυρσού, Αθήναι 1931, σ. 6)

Η Νεότερη Ελληνική Ιστορία είναι συνδεδεμένη άρρηκτα με το πρόσωπο του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ο Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος (1864-1936) υπήρξε αναμφισβήτητα ένας χαρισματικός πολιτικός ηγέτης, ο οποίος όμως εκτιμήθηκε από τους Έλληνες περισσότερο μετά θάνατον παρ' όσον βρισκόταν εν ζωή. Και αυτό διότι στο εσωτερικό της χώρας πολιτεύθηκε ως «επαναστάτης» και φορέας μιας ριζοσπαστικής κουλτούρας, η οποία ήταν ξένη προς τα ελλαδικά πολιτικά ήθη και δεδομένα. Ο Βενιζέλος, ενώ ήλθε στην Ελλάδα το 1910 ως «Μεσσίας» (βλ. παρακάτω), απεβίωσε το 1936 αυτοεξόριστος στο Παρίσι ωσει ο έσχατος κακούργος, καταδικασμένος ερήμην εις θάνατον από έκτακτο στρατοδικείο. Ο Κρης πολιτικός κινείται, στη διάρκεια του μακρού πολιτικού βίου του, μεταξύ «επανάστασης» και συμβιβασμού. Ο ριζοσπαστισμός, ο βολονταρισμός, η αμετροέπεια και ο συνηθέστατα ακραίος τρόπος τού πολιτεύεσθαι έφεραν τον Βενιζέλο αντιμετώπο με υπέρτερες πολιτικές δυνάμεις και κέντρα εξουσίας (την Αυλή και την προσκείμενη στους αντιπάλους του

μερίδα του στρατεύματος), τα οποία και τελικώς τον κατέβαλαν. Αναλογιζόμενος όμως κανείς το πολυσχιδές έργο (τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό πεδίο) που κατέλιπε ο Βενιζέλος, δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει ότι ξεπέρασε κατά πολύ τον μέσο πήχυ της ελληνικής πολιτικής ζωής. Το έργο του στο εσωτερικό, που ιστοριογραφικά έχει προσδιοριστεί εν συντομία ως αστικός εκσυγχρονισμός της χώρας (στους άξονες του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, κατά το Δυτικό πρότυπο)¹, ήταν ιδιαίτερα επιτυχές, έτυχε ευρύτερης αποδοχής και υλοποιήθηκε σχεδόν στο σύνολό του. Περισσότερο ρηξικέλευθος υπήρξε σε πολιτειακό επίπεδο. Ο Βενιζέλος ήταν ο πρώτος Έλληνας πολιτικός ηγέτης που ύψωσε το ανάστημά του και αμφισβήτησε ανοικτά τη βασιλεία (κι όχι απλώς τη δυναστεία, όπως συνέβη το 1862) σε θεμελιώδεις παραμέτρους της και τις προνομίες του Στέμματος². Παρά το συμβιβαστικό του πνεύμα, η εξωτερική του πολιτική διασταυρώθηκε με παραδοσιακές προνομίες και κατεστημένες αρμοδιότητες του Στέμματος και τον οδήγησε στη σφοδρή σύγκρουση που αργότερα (1935) έγινε γνωστή ως Εθνικός Διχασμός (1915-17)³.

¹ Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 9. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 203-208. Του ιδίου, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 946-947. Σπύρος Τζόκας, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932: Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 12. Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους στον 20ό αιώνα, 1910-2001*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2019, σ. 68.

² Το άρθρο «Τις πταίει», στο οποίο ο Χαρίλαος Τρικούπης (ο οποίος τότε δεν ήταν καν βουλευτής) κατέκρινε τις βασιλικές προνομίες της διάλυσης της Βουλής και του διορισμού μειοψηφικών κυβερνήσεων, δημοσιεύθηκε στην εφ. *Καιροί* (29 Ιουνίου 1874) ανυπόγραφο και οδήγησε αρχικά στην ποινική δίωξη του εκδότη της εφημερίδας Πέτρου Κανελλίδη (Γιώργος Ο. Αναστασιάδης, *Η εφημερίδα «Συνταγματική» και η πολιτειακή κρίση του 1874-75*, πρόλογος Παύλος Πετρίδης, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 34-35).

³ Οι λέξεις «κρίσις», «εσωτερική κρίσις», «μεγάλη πολιτική κρίσις» και «εθνική κρίσις» περιέγραφαν τα πολιτικά γεγονότα των ετών 1915-17 στη συγχρονία τους. Βλ. εντελώς ενδεικτικά: ΕΛΙΑ, Αρχείο Οικογένειας Μελά, φάκ. 1, υποφάκ. 1 (στο εξής: 1/1), Βενιζέλος προς Κωνσταντίνο, Αθήναι 24 Μαρτίου 1915, σ. 2r. Εφ. *Πατρίς* αρ. 7.807 (23 Σεπτεμβρίου 1915) σ. 1. Στέφανος Ι. Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου*

Παρά την αποδεδειγμένη ορθότητα της εξωτερικής του πολιτικής, ο Βενιζέλος ηττήθηκε στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο και κατακρημνίστηκε στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920. Ο Βενιζέλος διακρινόταν προπαντός για τη διπλωματική του δεινότητα και την έκτακτη ευφυΐα του σε εξωτερικά θέματα. Η πειθώ του εκεί ήταν –κατά τεκμήριο– ακαταμάχητη⁴. Ο Βενιζέλος ήταν ο μοναδικός Βαλκάνιος πολιτικός που αναγνωρίστηκε ως ηγετική προσωπικότητα στην Ευρώπη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο⁵. Στη μνήμη των συγχρόνων του θαυμαστών και ακολούθων, ο Βενιζέλος διακρίθηκε σε ό,τι αφορά τη διαχείριση των ζητημάτων εξωτερικής πολιτικής, ως «αλάνθαστος διπλωμάτης», και ως

Βενιζέλου. Η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους, 1909-1936, τόμ. Β΄, εκδ. Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα 1982, σσ. 207-208 (Προκήρυξη του Βενιζέλου προς τον ελληνικό λαό, 8 Νοεμβρίου 1915). FO 371/2620, Foreign Office προς Elliot, Λονδίνο 28 Ιουνίου 1916/αρ. 794 («difficult crisis»). Γ., «Επί της καταστάσεως», εφ. *Εθνική Άμυνα* αρ. 11 (εν Ηρακλείω 5 Ιουνίου 1917) σ. 1 («Εθνική κρίσις»). Ν. Π. Αποστολόπουλος, *Ο ελληνικός μοναρχισμός (1915-1917)*, χ.ε., εν Αθήναις 1922, σ. 137. Από το 1917 εμφανίζονται οι εκφράσεις «ο εννεάμημος διχασμός της Ελληνικής Πολιτείας», «ο εσωτερικός διχασμός του Ελληνικού Λαού», «ο διχασμός του έθνους», η «διαίρεσις» κ.ά. (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α΄ αρ. 149 [εν Αθήναις 22 Ιουλίου 1917] σ. 467 [Λόγος του βασιλιά Αλεξάνδρου στη Βουλή]. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 1 [6 Φεβρουαρίου 1922] σ. 1 και αρ. 63 [12 Απριλίου 1922] σ. 1). Την έννοια «Εθνικός Διχασμός» την πρωτοεισήγαγε το 1935 ο Ιωάννης Δ. Πασσάς (*Ο παγκόσμιος πόλεμος και ο εθνικός διχασμός*, εκδ. *Ημερησίου Κήρυκος*, Αθήναι 1935), αρχισυντάκτης της εφ. *Αθηναϊκής*, ο οποίος δέκα έτη νωρίτερα είχε αναλάβει την αποκατάσταση της δημόσιας εικόνας του αρχιστρατήγου της Μικράς Ασίας Αναστασίου Παπούλα (*Η αγωνία ενός έθνους*, δύο τόμοι, χ.ε., Αθήναι 1925). Την έννοια αυτή υιοθέτησε αμέσως κατόπιν –μέσα στην ίδια χρονιά– η εφ. *Καθημερινή* (Ιωάννης Μεταξάς, *Ιστορία του Εθνικού Διχασμού και της Μικρασιατικής καταστροφής*, εκδ. *Καθημερινής*, Αθήναι 1935). Μέσω της γραφίδας των Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, Νικολάου Πετσάλη-Διομήδη, Γεωργίου Λεονταρίτη, Gunnar Hering, Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου και άλλων νεότερων ιστορικών, ο Εθνικός Διχασμός καθιερώθηκε ως αναλυτικό εργαλείο της περιόδου 1915-17. Ωστόσο, η έννοια «κρίσις, η οποία εξέσπασε το 1915», συνέχισε να επιβιώνει ιστοριογραφικά για άλλες τρεις δεκαετίες (βλ. π.χ. Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, εκδ. Γαλαξίας, Αθήναι 1961, σ. 135).

⁴ Η Πηνελόπη Στεφάνου Δέλτα (*Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος: Ημερολόγιο – Αναμνήσεις – Μαρτυρίες – Αλληλογραφία*, επιμ. Π. Α. Ζάννας, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1997, σσ. 3, 235), που γνώρισε στενά τον Βενιζέλο, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Τα επιχειρήματά του κατακυλούσαν κάθε αντίθετο επιχείρημα, παράσερναν τον αντίπαλό του, έπειθαν τον πιο άπιστο Θωμά. [...] Όταν μιλούσε ο Βενιζέλος, ακτινοβολούσε, θα 'λεγες, πειθώ».

⁵ FO 371/20392, Waterlow προς Eden, Αθήνα 19 Μαρτίου 1936/αρ. 122.

δημιουργός «της διά των Συνθηκών Νειγύ και Σεβρών Μεγάλης Ελλάδος των Δύο Ηπείρων και των Πέντε Θαλασσών η οποία περιελάμβανε σχεδόν την ολόκληρη των παρ' Ελλήνων κατοικουμένων ελληνικών χωρών» και η οποία υπήρξε εφήμερα «Μεγάλη Δύναμις στην Ανατολή»⁶. Αυτό το (εφήμερο) τρόπαιο «της Μεγάλης Ελλάδος των Δύο Ηπείρων και των Πέντε Θαλασσών» δεν θα μπορούσε να γίνει (έστω και εφήμερα) πραγματικότητα χωρίς μια βαθιά γεωπολιτική σκέψη και πολιτικοϊδεολογική συγκρότηση.

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί να διερευνήσει και να αναδείξει περαιτέρω την πολιτική και γεωπολιτική σκέψη, την ιδεολογία και τις πολιτειακές αντιλήψεις του Ελ. Βενιζέλου, και το περιεχόμενο του βενιζελισμού μέσα στο (νοτιο)ευρωπαϊκό και το βαλκανικό πλαίσιο της εποχής τους. Πέραν της προσωπικότητας του Μεγάλου Ανδρός, η διανοητική ιστορία και η ιστορία των ιδεών δεν μπορεί βεβαίως να γνωσθεί και να ερμηνευθεί αυτόνομα, έξω από το πλαίσιο αναφοράς (context), και χωρίς να ληφθεί υπόψιν η χρονικότητα και η ιστορικότητα των ιδεών⁷. Η μελέτη εστιάζεται χρονικά στην περίοδο 1909-1922, την περίοδο του ώριμου και κλασικού βενιζελισμού, όταν συγκροτήθηκε και ωρίμασε πολιτικά η βενιζελική παράταξη στη μητροπολιτική Ελλάδα, πρωτίστως και κυρίως μέσω της διαμάχης της με τον Κωνσταντίνο Α', βασιλιά που χαρακτηριζόταν από έντονες μοναρχικές αντιλήψεις. Διότι οι πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις και η ιδεολογική φυσιογνωμία του Βενιζέλου και της παράταξής του δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές και πλήρως κατανοητές χωρίς την εις βάθος μελέτη αυτής της σύγκρουσης κορυφής και της θέσης τής βασιλείας στην Ελλάδα. Σκοπός του γράφοντος δεν είναι ωστόσο να ανασυνθέσει την πολιτική και διπλωματική ιστορία της περιόδου, αλλά να ερευνήσει και να αναδείξει εκείνα τα πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά γεγονότα τα οποία φωτίζουν την πολιτική και πολιτειακή σκέψη του Βενιζέλου και των ακολούθων του, όπως επίσης τον τρόπο σκέψης και τις ιδέες των αντιπάλων του. Χωρίς τη γνώση της αντίπα-

⁶ Δημήτριος Βάκας, *Η Μεγάλη Ελλάς: Ο Ελ. Κ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης*, εκδ. Σπ. Δαρεμά, Αθήνα 1965², σσ. 19, 245.

⁷ Έφη Γαζή, «Η διανοητική ιστορία σήμερα: πολιτισμικά συστήματα, νοητικές αναπαραστάσεις, κειμενικές πραγματικότητες», στο: *Διανοητική ιστορία: Όψεις μιας σύγχρονης συζήτησης*, κείμενα των Roger Chartier, Dominick La Carpa και Hayden White, μετ. Έφη Γαζή, Έλσα Κοντογιώργη και Γιώργος Κόκκινος, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων, Αθήνα 1996, σσ. 11, 13.

λης παράταξης, δεν είναι δυνατόν να διαγνωσθεί πλήρως ο βενιζελισμός. Ο βενιζελισμός διαπλάστηκε, εξελίχθηκε και ωρίμασε σε διαλεκτική σχέση με τους αντιπάλους του και προπαντός με τον θεσμό της βασιλείας, γύρω από τον οποίο συσπειρώθηκαν οι τελευταίοι.

Εν προκειμένω, ο Εθνικός Διχασμός έχει μείνει στην ιστορική μνήμη ως «μια πεισματική εμφύλια σύγκρουση» ανάμεσα σε «δύο παρατάξεις» και «σε δύο χαρισματικές και άκρως δημοφιλείς προσωπικότητες», ανάμεσα σε έναν «δημοφιλή βασιλέα» και έναν εξίσου «δημοφιλή πρωθυπουργό», των οποίων οι απόψεις «δεν συνέκλιναν στο παραμικρό»⁸. Πέραν όμως της κορυφής της εκτελεστικής εξουσίας, μια διαμάχη αυτών των (καθολικών) διαστάσεων ενσωμάτωνε εμφανώς ευρύτερες πολιτικές δυνάμεις και πολιτειακές αντιλήψεις. Ο δημοσιογράφος Γεώργιος Βεντήρης, ο κύριος διαμορφωτής της βενιζελικής μνήμης, παρατηρεί πρώτος το 1931 τα εξής, όσον αφορά στην «εσωτερική διαίρεσιν» και στην «ελληνική κρίσιν του 1915-1922»:

Δεν την εγέννησαν όμως αυτοί οι δύο [σ.σ. ο Βενιζέλος και ο Κωνσταντίνος] την κρίσιν. Ήσαν αναγκαίοι αντιπρόσωποι συμφερόντων, αισθημάτων και ιδεών, αι οποίαι ώφειλαν να συγκρουσθούν αργά ή γρήγορα. Το δεδομένον τούτο δεν πρέπει να διαφεύγη τους οπωσδήποτε παρατηρούντας τα τότε δεδομένα⁹.

Ο Βεντήρης, όπως και άλλοι εμβριθείς ιστορικοί μελετητές αργότερα, ανάγει τις ρίζες της «ελληνικής κρίσεως του 1915-1922» στην πολιτική αλλαγή που έφερε το κίνημα του 1909, κάνοντας εύστοχα λόγο για σύγκρουση μεταξύ της «ολιγαρχίας, που είχε παραμερισθή βιαίως μετά το κίνημα του Γουδί» και των «αρχηγών της αστικής τάξεως» (δηλ. τους βενιζελικούς Φιλελευθέρους) από την άλλη πλευρά. «Η ολιγαρχία εχρησιμοποίησε τας δοθείσας εις αυτήν εξουσίας διά να εκδικηθή και ανατρέψη το έργο του Γουδί»¹⁰. Στην ανάλυση του Εθνικού Διχασμού κυριαρχεί λοιπόν η εσωτερική του όψη, η οποία διήρκεσε πολύ περισσότερο και μακράν της λήξης του Μεγάλου Πολέμου, που τον πυροδότησε, έως τον φυσικό θάνατο του Βενιζέλου (1936).

⁸ Κώστας Μ. Σταματόπουλος, *Περί της βασιλείας στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Καπόν, Αθήνα 2015, σ. 69.

⁹ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920: Ιστορική μελέτη*, τόμ. Α', τύποις Πυρσού, Αθήνα 1931, σ. 192.

¹⁰ *Ο.π.*, σσ. 195, 203, 209.

Αυτή η εσωτερική όψη επισκίασε από το 1920 και εξής το γεγονός ότι ο Εθνικός Διχασμός του 1915 ήταν πρωτογενώς, πρωτίστως και κυρίως ζήτημα εξωτερικής και στρατιωτικής πολιτικής, το οποίο μοιραία άγγιξε το ερώτημα του ποιος είναι ο αληθής χαρακτήρας του ισχύοντος πολιτεύματος, ποια η μορφή του Κράτους και ποιος δικαιούται να χειρίζεται τις κυριαρχικές λειτουργίες του. Κορυφαία ιστορική στιγμή αυτής της διαμάχης αποτέλεσε η «διακήρυξις» της 8ης Νοεμβρίου 1915, με την οποία ο Βενιζέλος έθεσε δημοσίως και ευθαρσώς αυτά τα ερωτήματα. Εκείνη τη στιγμή το εξωτερικό ζήτημα μετατράπηκε σε εσωτερικό. Όμως, όπως τονίζεται επανειλημμένα παρακάτω, μέχρι τη λήξη των Εθνικών Πολέμων (1922) ο Βενιζέλος είχε ως κυρίαρχο γνώμονα στις τολμηρές πολιτικές κινήσεις του, που έφθασαν πάλι έως την «επανάσταση» και τον σχηματισμό χωριστής Προσωρινής Κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη, το εθνικό ζήτημα και τον θανάσιμο κίνδυνο τον οποίο διέτρεχε τότε η εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Ο εθνικισμός, που φυσούσε απ' άκρου εις άκρον τότε της Ευρώπης, ταυτίστηκε με τον φιλελευθερισμό και έθεσε επί τάπητος το πολιτειακό ζήτημα και τις αρμοδιότητες του Θρόνου, που στην Ελλάδα έμειναν άθικτες κατά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1911. Η αφήγηση συνεπώς ξεκινά από την ανάδειξη και τις εργασίες της Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής και το πολιτικό ρεύμα που κατέστησε την τελευταία αναγκαία και επιτακτική. Οι ρίζες βέβαια της φιλελεύθερης ριζοσπαστικής αλλαγής είναι πολύ βαθύτερες. Ένας Ελληνοτουρκικός Πόλεμος και μια χρεωκοπία στην καμπή του 20ού αιώνα έστρωσαν τον δρόμο που έφερε τον Βενιζέλο στην ελλαδική πολιτική σκηνή μία δεκαετία αργότερα.

Για τη μελέτη όλων των παραπάνω διαστάσεων του Εθνικού Διχασμού και της βενιζελικής ιδεολογίας χρησιμοποιήθηκαν κατ' αρχάς το Αρχείο Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου, που βρίσκεται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη (ΙΑΜΜΠ), τα Αρχεία των Οικογενειών Μερκάτη και Μελά, που φυλάσσονται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), οι σχετικοί φάκελοι των National Archives (πρώην Public Record Office) του Ηνωμένου Βασιλείου (της σειράς FO 371) και του Archive de Ministère des Affaires Étrangères (AMAE) της Γαλλίας (της σειράς Guerre 1914-1918, Balkans, Grèce), ο ελληνικός Τύπος της εποχής, κοινοβουλευτικές και άλλες πρωτογενείς πηγές (πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Φύλλα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, επετηρίδες, ομιλίες, δοκίμια, απομνημονεύματα, ημερολόγια, ταξιδιωτικές αφηγήσεις κ.λπ.). Οι φά-

κελοι των βρετανικών και των γαλλικών Διπλωματικών Αρχείων εντοπίστηκαν στη συλλογή μικροφίλμ του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ) της Ακαδημίας Αθηνών. Επ' αυτού, χάριτας οφείλω στον Σωτήρη Ριζά (Διευθυντή), στη Μαρία Σπηλιωτοπούλου, στον Δημήτρη Αποστολόπουλο και στο λοιπό προσωπικό του ΚΕΙΝΕ για την πολύτιμη διευκόλυνση της έρευνάς μου. Είμαι επίσης ευγνώμων στον συνάδελφο ιστορικό Δημήτρη Μπαχάρα (Υπεύθυνο του Τμήματος των Ιστορικών Αρχείων του ΕΛΙΑ) για τις ερευνητικές υποδείξεις του. Τέλος, ευχαριστώ θερμά τον Κώστα Κωστή για τη συμπερίληψη της μελέτης μου στη σειρά *Διαδρομές Ιστορίας των Εκδόσεων Πατάκη*.

Διευκρινιστικά: Οι χρονολογίες του κειμένου ακολουθούν το παλαιό ημερολόγιο (π.η.), εκτός εάν δηλώνεται το αντίθετο. Τα βρετανικά και τα γαλλικά διπλωματικά έγγραφα χρονολογούνται με βάση το νέο ημερολόγιο (ν.η.), ενώ τα ελληνικά με το παλαιό (π.η.).

Κεφάλαιο 1

Ο ΒΕΝΙΖΕΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΝΟΡΘΩΣΗΣ

I. «ΚΑΚΟΔΑΙΜΟΝΙΑ» ΚΑΙ «ΑΝΟΡΘΩΣΙΣ»

Την εποχή που «γέννησε» τον Ελευθέριο Βενιζέλο, η Νότιος Ευρώπη, τα Βαλκάνια και η Εγγύς Ανατολή συνταράσσονται από δύο επαναστατικές ιδεολογίες, που απειλούσαν με ριζική αλλαγή το πολιτικό και το πολιτειακό σύστημα και το εδαφικό *status quo* της περιοχής τους αλλά και της όλης γηραιάς ηπείρου: α) τον φιλελευθερισμό στη ριζοσπαστική εκδοχή του, και β) τον εθνικισμό. Τον 19ο αιώνα οι δύο αυτές προοδευτικές και ανατρεπτικές ιδεολογίες, που συσπείρωναν τους πολλούς απέναντι στους λίγους και ισχυρούς, συμβάδιζαν και συνέπιπταν σε έναν βασικό τους άξονα: Η έννοια της ελευθερίας περιλάμβανε –εκτός από το άτομο– και τα έθνη. Και η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας γινόταν νοητή ως εθνική κυριαρχία. Η δημοκρατική αρχή της πλειοψηφίας ήταν δηλαδή ταυτόσημη με την αρχή των εθνοτήτων, όπου ο λαός (νοούμενος ως έθνος) είχε τον πρώτο λόγο στα πολιτικά και στα πολιτειακά πράγματα του τόπου του. Έτσι, η εθνική απελευθέρωση, η εθνική αυτοδιάθεση και η εθνική ενοποίηση ήταν αναπόσπαστα στοιχεία της φιλελεύθερης αντίληψης για το Κράτος από την εποχή του Giuseppe Mazzini (1805-1872) μέχρι και την επαύριον του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹. Αυτός ο Ιανός με το διπλό

¹ Guido De Ruggiero, *Storia del Liberalismo Europeo*, εκδ. Gius. Laterza, Bari 1925, σσ. 444, 446, 448. Ιωάννης Δ. Δημάκης, *Φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός και εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη: Ιστορικό δοκίμιο*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 26, 48-49,

πρόσωπο του φιλελευθερισμού/εθνικισμού, ο οποίος συνέδεε άρρηκτα τα εσωτερικά πολιτειακά ζητήματα με τα εξωτερικά εθνικά θέματα, φούντωσε τις φλόγες του Εθνικού Διχασμού στην Ελλάδα (βλ. Κεφάλαια 2 και 3).

Ο Βενιζέλος εισήλθε θριαμβικά στην ελλαδική πολιτική σκηνή το 1910 ως ενσαρκωτής αυτών των δύο πανίσχυρων ιδεολογικών ρευμάτων, του (φιλελεύθερου) ριζοσπαστισμού και του εθνικισμού. Πέραν του αδιαμφισβήτητου πολιτικού του χαρίσματος, τον Βενιζέλο ευνόησε η πολιτική συγκυρία, την οποία βεβαίως ο ίδιος εκμεταλλεύθηκε με άκρα επιδεξιότητα. Η δυναμική των γεγονότων στο εξωτερικό επίπεδο είχε δημιουργήσει στο εσωτερικό ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ της ριζικής πολιτικής (και εν μέρει πολιτειακής) αλλαγής, η οποία με τη σειρά της προσδοκώτο ότι θα έφερνε την ευτυχή ριζική λύση των εθνικών ζητημάτων της Ελλάδας (Κρητικού, Μακεδονικού κ.λπ.). Η ταπεινωτική ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο του 1897 και ο περιορισμός της εθνικής της κυριαρχίας από την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (1898) υπήρξαν καταλύτες σημαντικών εξελίξεων. Τα δύο αυτά συνταρακτικά γεγονότα κατέστησαν σαφές σε όλα τα κλιμάκια της εκτελεστικής εξουσίας και στον πολιτικό κόσμο της χώρας την επιτακτική ανάγκη μεταρρυθμίσεων στο Κράτος

264, 266. Samuel E. Finer, *The History of Government From the Earliest Times*, τόμ. Γ' (*Empires, Monarchies and the Modern State*), Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1999 [1997], σσ. 1478, 1548, 1573. Eric J. Hobsbawm, *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, μετ. Κωστούλα Σκλαβενίτη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 224. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η εξωτερική πολιτική του Χαριλάου Τρικούπη: Διαχρονική θεώρηση», στο: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2000, σ. 28. Γιάννης Δ. Στεφανίδης, «Οι διεθνείς σχέσεις στη νεότερη εποχή», στο: Δημήτρης Τριανταφύλλου, Κώστας Υφαντής και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Διεθνείς Σχέσεις: Σύγχρονη θεματολογία και προσεγγίσεις. Αφιέρωμα στον Θεόδωρο Κουλουμπή*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 54-55. Michael Freedman, *Liberalism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2015, σσ. 30, 85. Πρβλ. Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, «Μορφή ελληνικού πολιτεύματος: Βασιλευομένη δημοκρατία, ουχί συνταγματική μοναρχία», περ. *Μηνιαία Επιθεώρησις πολιτική και κοινοβουλευτική* αρ. 2 (15 Απριλίου 1916) σσ. 129, 140. Μανώλης Κούμας, *Γεώργιος Καφαντάρης: Πολιτική Βιογραφία*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2012, σ. 61 (δηλώσεις του Γ. Καφαντάρη προς τον *Ελεύθερο Τύπο*, 6 Νοεμβρίου 1923), όπου εθνική κυριαρχία και λαϊκή κυριαρχία ταυτίζονται.

και στον δημόσιο βίο². Το στίγμα της νέας εποχής έδωσε πρώτος ο Αλέξανδρος Ζαΐμης σε κοινοβουλευτικό λόγο του στις 21 Σεπτεμβρίου 1897, όταν ορκίστηκε για πρώτη φορά πρωθυπουργός. Ο ανερχόμενος (με τις ευλογίες του Στέμματος) πολιτικός τόνισε το «καθήκον» όλων των πολιτικών ηγετών του τόπου να μεριμνήσουν «εν συμπνοία» για την εισαγωγή «ριζικών μεταρρυθμίσεων εν τη διοικήσει της χώρας, και περί της λήψεως μέτρων προς αναδιοργάνωσιν του στρατού και του ναυτικού», μέτρα τα οποία θα έσωζαν την Ελλάδα από τον «όλεθρον»³.

Την 29η Οκτωβρίου 1898 και αφού συμπλήρωσε έναν χρόνο στην εξουσία, ο Ζαΐμης υπέβαλε στον βασιλιά Γεώργιο εκτενές υπόμνημα με τις ζωτικές μεταρρυθμίσεις που είχε ανάγκη η Ελλάδα και τις οποίες θα καλείτο να νομοθετήσει η επόμενη εκλεγμένη κυβέρνηση. Το υπόμνημα Ζαΐμη επισήμαινε την ανάγκη αλλαγών σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής (της διοίκησης, της δικαιοσύνης, της δημόσιας ασφάλειας, της οικονομίας, της παιδείας, του θεσμού της «Υπουργικής ευθύνης», της εξωτερικής πολιτικής, του στρατού και του ναυτικού, της Αστυνομίας, του Τύπου κ.ά.), δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στον τομέα της διοίκησης, και πρότεινε μέτρα «χρήσιμα και λυσιτελή προς την πρόοδον της χώρας». Ως πέτρα του σκανδάλου χαρακτήρισε τη «συναλλαγή», δηλ. τον πελατειακό τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε το πολιτικό σύστημα⁴. Ο Καλαβρυτινός πολιτικός έκλεινε το υπόμνημά του με τον εξής εύστοχο τρόπο:

Ελπίζω ότι ο Ελληνο-Τουρκικός Πόλεμος θέλει έχει τούτο τουλάχιστον αγαθόν, ότι κατέστησεν ημάς συνετωτέρους και ότι τας εκ πικράς πείρας διδάγματα παρέσχον ημίν την δύναμιν να απαλλαγώμεν ατελειών αίτινες, από μακρού υφιστάμεναι, εγένοντο καταφανέστεραι εις τας δεινάς της Πατρίδος περιστάσεις⁵.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι στο υπόμνημα Ζαΐμη η «ατυχής πολεμική απόπειρα» του 1897 θεωρήθηκε «αποτέλεσμα της συναλλαγής,

² Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σσ. 211, 240.

³ *Ο.π.*, σσ. 219-220.

⁴ Αλέξανδρος Θ. Α. Ζαΐμης (Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου), «Υπόμνημα προς την Αυτού Μεγαλειότητα τον Βασιλέα», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Α', αρ. 190 (18 Νοεμβρίου 1898) σσ. 525-530. Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, *ό.π.*, σσ. 235-238.

⁵ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, *ό.π.*, σ. 238.

απορροούσης εκ της διεστραμμένης λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος»⁶, δηλ. η ήττα αποδόθηκε σε πολιτικά αίτια, κι επομένως η λύση στο ελληνικό εθνικό πρόβλημα έπρεπε να αναζητηθεί πρωτίστως στο πεδίο της εγχώριας πολιτικής.

Η πολιτική συζήτηση για τις μεταρρυθμίσεις που είχε ανάγκη ο τόπος εντάθηκε ενόψει των κοινοβουλευτικών εκλογών της 7ης Φεβρουαρίου 1899. Το εμβληματικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας ήταν η λέξη «μεταρρυθμίσεις». Οι εκλογείς καλούνταν να «μαυρίσουν» τους υποψηφίους του Εθνικού Κόμματος (του Θεόδωρου Δηλιγιάννη), που θεωρούνταν κύριοι υπαίτιοι της ήττας και της ταπείνωσης, και να επιδοκιμάσουν τους φορείς της μεταρρύθμισης και της αλλαγής⁷. Το κλίμα της δυσαρέσκειας ήταν διάχυτο και μια έντονη αίσθηση κακοδαιμονίας επισκίαζε τα πάντα. Ένας υφηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Εθνικό Πανεπιστήμιο παρέστησε την εξής μαύρη εικόνα της όλης κατάστασης, αφήνοντας παράλληλα ανοικτό ένα μικρό παράθυρο ελπίδας:

Ουδείς υποστηρίζει ότι έχομεν δικαιοσύνην, εκπαίδευσιν της προκοπής, διοίκησιν χρηστήν και αφατρίαστον, φορολογικόν σύστημα υποφερτόν, στρατόν και ναυτικόν άξια του προορισμού των. Όλα είνε σάπια, παντού βασιλεύει η αθλιότης. Το Έθνος είνε άρρωστον, πάσχει νόσον δυσθεράπευτον μεν, αλλ' όχι και ανίατον ευτυχώς⁸.

Ο μεγάλος «ασθενής» ήταν η «πολιτεία»⁹. Στην κοινή αντίληψη, «το νόσημα ήτο μόνον πολιτικόν»¹⁰. Στη ρίζα του κακού βρισκόταν η «πολιτική συναλλαγή» και τα «ρουσφέτια», κι επομένως η «σωτηρία του τόπου» εξαρτάτο από τις πολιτικές επιλογές του εκλογικού σώματος: «ο Λαός» όφειλε «να εκλέξη πρόσωπα μεταρρυθμιστικά», τα οποία θα

⁶ Αλέξανδρος Π. Αλεξανδρόπουλος, *Η ιστορία μιας επταετίας (1909-1916)*, τύποις Νέου Άστεως, Αθήναι 1916, σ. 6.

⁷ Νίκη Μαρωνίτη, «Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», στο: Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Το κίνημα στο Γουδί 1909*, εκδ. εφ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σσ. 21-23.

⁸ Δημήτριος Σ. Ζαλούχος, *Τι πρέπει να γίνη διά να ευδαιμονήση η Ελλάς ήτοι πώς θα λείψη η συναλλαγή*, χ.ε., εν Αθήναις 1898, σσ. 3-5. Το φυλλάδιο συντάχθηκε τον Μάιο ενόψει των εθνικών εκλογών.

⁹ Ο.π., σ. 3.

¹⁰ Ευστράτιος Κουλουμβάκης, «Εορτάζει ο Δημιουργός», εφ. *Κήρυξ* αρ. 382-595 (Χανιά 15 Δεκεμβρίου 1916) σ. 1.

προωθούσαν και θα εφάρμοζαν «τας αναγκαίας πολιτικές μεταρρυθμίσεις»¹¹.

Ως κύριος φορέας και ατμομηχανή του συρμού της μεταρρύθμισης αναδείχθηκε τότε το νεοτριακικό Νεωτεριστικό Κόμμα, στην ηγεσία του οποίου είχε αναρριχηθεί τον Νοέμβριο του 1898 ο Γεώργιος Θεοτόκης. Βασικός συντελεστής στη διαμόρφωση του προεκλογικού προγράμματος του Νεωτεριστικού Κόμματος, που έφερε τον χαρακτηριστικό τίτλο *Μεταρρυθμίσεις και Ανόρθωσις*, υπήρξε ο πρώην Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αθανάσιος Ευταξίας, ένας ρέκτης και ειδήμων περί τα δημόσια οικονομικά πολιτικός¹². Σημειωτέον εδώ ότι την επαύριον της πολεμικής ήττας από την Τουρκία ο Αθ. Ευταξίας είχε εκφράσει δημόσια, μέσα από τις στήλες του *Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως*, την «πεποίθησίν» του ότι «τα της ελληνικής Πολιτείας δεν βαίνουνσι καλώς», ότι «υπάρχει τι το σαπρόν εν αυτή και εγκυμονούν παντοίας καταστροφάς». Αιτία για αυτό ήταν η «πολιτική κακοδαιμονία», κι ήταν «ανάγκη επιτακτική» να προβούν οι ιθύνοντες «ως τάχιστα εις το έργον της ανορθώσεως» μέσα από «ριζικές μεταρρυθμίσεις». Από τις ριζικές μεταρρυθμίσεις και την «ανόρθωσιν των πάντων» εξαρτάτο «η σωτηρία της πατρίδος». Κατ' αρχήν, η χώρα είχε ανάγκη από «μεταρρυθμίσεις πολιτειακάς, επί τη βάσει των οποίων θα κατωρθούτο να λειτουργήση κανονικώς και απροσκόπτως το πολίτευμα» και θα εξασφαλιζόταν «η ανόρθωσις παντός δημοσίου κλάδου», ήτοι «των οικονομικών, της διοικήσεως και δικαιοσύνης, της παιδείας και της εκκλησίας», καθώς και «η πολεμική διοργάνωσις και παρασκευή της χώρας». Όπως απέδειξε η ήττα του 1897, η κατάσταση ήταν πραγματικά σοβαρή και η Ελλάς βρισκόταν «εν τω μεταιχμίω ζωής και θανάτου». Σύμφωνα με την ανάλυση του Ευταξία, η οποία ακολουθούσε τον συρμό, πταίστης ήταν «το πολιτειακόν σύστημα»· σε αυτό έγκειτο «η ρίζα του κακού». Βάσει αυτού του σκεπτικού, στον πυρήνα της «κακοδαιμονίας» ήταν η «συναλλαγή» και τα «προσωπικά κόμματα», που την υπέθαλπαν, κινούμενα

¹¹ Ο.π., σσ. 4-6, 14. Για το περιεχόμενο των επιζητούμενων μεταρρυθμίσεων και την έννοια της «ανορθώσεως» βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «“Μεταρρυθμίσεις” και “ανόρθωσις”: Το αίτημα για αλλαγή στην Ελλάδα (1897-1910)», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 5 (2018) σσ. 143-167.

¹² Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, ό.π., σσ. 254-256. Της ιδίας, «Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», ό.π., σ. 23 (υποσ. 3).

από ιδιοτέλεια. Το τρωτό σημείο του «πολιτεύματος» ήταν η ύπαρξις «μιας και μόνης Βουλής των αντιπροσώπων». Και γι' αυτό ο ίδιος πρότεινε την καθιέρωση «άνω Βουλής ή Γερουσίας», η οποία θα συγκρατούσε «πάσαν παρεκτροπήν και υπερβασίαν εκ τε των άνω και εκ των κάτω». Υπήρχε επομένως άμεση ανάγκη σύγκλησης «Αναθεωρητικής Βουλής» για τη νομοθέτηση «των αναγκαίων πολιτειακών μεταρρυθμίσεων». Μέσα στα πλαίσια της συνταγματικής αναθεώρησης, ο Ευταξίας πρότεινε επίσης τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος και τον αποκλεισμό από τους εκλογικούς καταλόγους τουλάχιστον όσων αγνοούσαν «γραφήν και ανάγνωσιν», και την καθιέρωση του απολυτηρίου του δημοτικού σχολείου ως ελάχιστου απαραίτητου προσόντος για κάθε εκλογέα. Παράλληλα, εάν ο οραματισμός του Ευταξία υλοποιείτο, θα καθιερώνονταν «δημόσιαι πρακτικαί εξετάσεις», προκειμένου να προσληφθεί προσωρινά, να προαχθεί και να μονιμοποιηθεί ένας δημόσιος υπάλληλος, ενώ θα επανιδρυόταν το Συμβούλιο της Επικρατείας¹³.

Ενάμιση χρόνο αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1898 (όταν συντάχθηκε το *Μεταρρυθμισις και Ανόρθωσις*), ο Ευταξίας επανήλθε δριμύτερος επί του θέματος (της «κακοδαιμονίας») σε εξίσου δραματικούς τόνους. Κατά τον συντάκτη του «προγράμματος» του Νεωτεριστικού Κόμματος, του «επαγγελομένου την μεταρρυθμισιν και ανόρθωσιν», οι λόγοι που καθιστούσαν αναγκαίες και επιτακτικές τις «νομοθετικές μεταρρυθμίσεις» ήταν η «πτώχευσις του Κράτους», ο πόλεμος του 1897 και το «χάος» που αυτός δημιούργησε στη χώρα, όπως και ο «πολιτικός ανταγωνισμός», ο οποίος είχε πλέον εισέλθει «εις στάδιον οξύτατον». Ο πρώην Υπουργός του Χαριλάου Τρικούπη σκιαγράφησε την κατάσταση με τα μελανότερα χρώματα:

Τίποτε δεν είνε εις την θέσιν του εν Ελλάδι, ούτε τα οικονομικά, ούτε η εκκλησία και η παιδεία, ούτε η διοίκησις και η δικαιοσύνη, ούτε ο στρατός και το ναυτικόν, ούτε η εξωτερική μας υπηρεσία.

Ως εκ τούτου, η «μεταρρυθμισις» και «ανόρθωσις» όφειλαν να έχουν ολιστικό χαρακτήρα («τα πάντα χωλαίνουσιν εν ημίν και χρήζουσι με-

¹³ Αθανάσιος Π. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω ζωής και θανάτου: Πολιτική μελέτη ανατυπωθείσα εκ του Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, τύποις Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, εν Αθήναις 1897, σσ. 3-7, 12, 17, 21, 31-32, 46, 59, 99, 125, 173-174.*

ταρρυθμίσεως και ανορθώσεως»). Η υπόθεση των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων είχε μάλιστα χαρακτήρα κατεπείγοντος, καθώς από αυτήν εξαρτάτο «η σωτηρία της πατρίδος»¹⁴.

Η «πρωτίστη» και «κυριωτάτη» των «αναγκαίων εν ημίν μεταρρυθμίσεων» ήταν «οικονομική ανόρθωσις του Κράτους και της χώρας». Καθότι από τα οικονομικά του Κράτους εξαρτώντο όλοι οι άλλοι τομείς της δημόσιας ζωής:

Άνευ καλών οικονομικών, άνευ δηλαδή των αναγκαίων πόρων, αδύνατον, πάντη αδύνατον ν' αποκτήσωμεν διοίκησιν και δικαιοσύνην, παιδείαν και εκκλησίαν, στρατόν και ναυτικόν, εξωτερικήν υπηρεσίαν και καθόλου εθνικήν πολιτικήν τοιαύτην, οίας χρήζομεν την σήμερον κατ' εξοχήν.

«Πρέπει να βάλωμεν εις τάξιν τα οικονομικά μας [...] διά της καθιερώσεως και παρ' ημίν αληθούς οικονομικής διοικήσεως», συμπλήρωσε ο συντάκτης. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι θα περιοριζόταν το προσωπικό του Δημοσίου «εις το απολύτως αναγκαίον», και θα αποβάλλετο «παν το υπεράριθμον και περιττόν προσωπικόν». Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Ευταξίας ήταν κατά της θέσπισης της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων (ενός μέτρου που κατά τα άλλα πρότειναν πολλοί πολιτευόμενοι ως πανάκεια κατά της «συναλλαγής»), «άνευ προηγουμένης αποκαθάρσεως των διαφόρων υπηρεσιών εκ παντός ανικάνου και μη χρηστού υπαλλήλου άνευ αληθών προσόντων». Συγχρόνως, θα δρομολογούνταν η «διοικητική αναδιάρθρωσις της χώρας», με τη διοικητική συγχώνευση των επαρχιών και την κατοχύρωση της αυτοτέλειας των δήμων και των κοινοτήτων, θα παρατεινόταν «ο προς σύνταξιν απαιτούμενος χρόνος», θα περιστέλλονταν τα δημόσια έργα κ.ά. με σκοπό την εξοικονόμηση χρηματικών πόρων. Η πολιτική των «ριζικωτέρων οικονομιών» θα οδηγούσε παράλληλα στη μείωση των φορολογικών βαρών και θα ανακούφιζε «τάξεις τινάς», κυρίως «τας απορωτέρας τάξεις», από τη «φορολογικήν καταπόνησιν», την οποίαν υφίσταντο τότε με δυσανάλογο τρόπο, διά των έμμεσων (καταναλωτικών) φόρων ή άδικων και απαρχαιωμένων άμεσων φόρων (όπως π.χ. ο φόρος επί των αροτριώντων κτηνών). Ομοίως, επιβαλλόταν να αναθεωρηθεί το δασμολόγιο, και να αυξηθεί ο δασμός επί των ειδών πολυτελείας, και να μει-

¹⁴ Αθανάσιος Π. Ευταξίας, *Μεταρρυθμίσεις και ανόρθωσις*, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1899, σσ. γ'-ε', ζ'.

ωθεί αντιστοίχως ο «υπέρογκος» δασμός «πολλών αντικειμένων γενικής καταναλώσεως»¹⁵.

Ακολούθως, χρειαζόταν να προαχθεί και να γίνει πυκνότερη η συγκοινωνία (οδική, ναυτική και σιδηροδρομική). Να εμπεδωθεί η δημόσια τάξη και η ασφάλεια. Η απονομή της δικαιοσύνης να γίνει ταχύτερη. Να μεταρρυθμισθεί «εκ θεμελίων» η νομοθεσία που διείπε τους πιστωτικούς οργανισμούς και τις ανώνυμες εταιρείες. Αλλά και να μεριμνήσει το Κράτος για την ίδρυση νέων τραπεζικών ιδρυμάτων, ιδίως στους τομείς της κτηματικής και της γεωργικής πίστεως. Η αγροτική πολιτική όφειλε να επανασχεδιασθεί έτσι, ώστε η χώρα να καταστεί αυτάρκης σε διατροφικά προϊόντα. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, «επείγουσα» παρίστατο και η λύση του αγροτικού ζητήματος, όπερ σήμαινε ότι οι «δουλοπάροικοι» επίμορτοι καλλιεργητές θα αποκτούσαν την ελευθερία τους και θα αφοσιώνονταν πλέον απερίσπαστοι στην καλλιέργεια της γης. Η ίδια μέριμνα έπρεπε να επιδειχθεί για τη γεωργική εκπαίδευση (σε κάθε νομό έπρεπε να συστηθούν πρακτικές γεωργικές σχολές, οι οποίες θα διέδιδαν όλα τα νεότερα καλλιεργητικά συστήματα) καθώς και για τη βιομηχανία, το εμπόριο και τη ναυτιλία, με τελικό στόχο «ν' αναδειχθή η Ελλάς ως εμπρέπει εις αυτήν, η ολβιωτάτη και κρατίστη υπό έποψιν οικονομικήν χώρα της Ανατολής»¹⁶.

Άλλοι βραχίονες του ανορθωτικού προγράμματος του νεοτριακτικού κόμματος ήταν η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, «ο ακρογωνιαίος λίθος πάσης άλλης μεταρρυθμίσεως εν Ελλάδι», η οποία «ως τοιαύτη» χρειαζόταν να είναι εξίσου «ριζική, διήκουσα δι' όλων των κλάδων της εκπαίδευσσεως». Ιδιαίτερη ήταν η ανάγκη να διαδοθεί η πρακτική («πραγματική») μέση εκπαίδευση (εμπορική, βιομηχανική και επαγγελματική), ενώ ειδική «πρόνοια» χρειαζόταν να ληφθεί άμεσα «υπό της πολιτείας» και «περί της γυναικείας εκπαίδευσσεως». Η σύνταξη Αστικού Κώδικα ήταν ένα ακόμη από τα ζητούμενα, όπως επίσης η βελτίωση της διπλωματικής υπηρεσίας. «Πρώτιστον» όμως και «ζωτικώτατον» παρίστατο το ζήτημα της «αναδιοργανώσεως και ανασυντάξεως του στρατού», ούτως ώστε να μην επαναληφθεί ποτέ «το όνειδος του 1897». Η εκπαίδευση, η οργάνωση, η διοίκηση και η επιτελική υπηρεσία του στρατού (όπως επίσης του πυροβολικού και του τορπιλικού τμήματος και της υποβρυ-

¹⁵ Ο.π., σσ. 1-6, 64, 66, 68.

¹⁶ Ο.π., σσ. 15-17, 19-22, 24-25.

χιακής άμυνας του ναυτικού) χρειάζονταν επειγόντως αναδιοργάνωση, κάτι που θα επιτυγχανόταν με τον βέλτιστο τρόπο μέσω της μετάκλησης «εκ της αλλοδαπής ανωτέρων αξιωματικών». Έτσι και μόνον έτσι η Ελλάς θα ανορθωνόταν από την «κατάπτωσιν», στην οποία βρισκόταν¹⁷.

Με άλλα λόγια, η «μεταρρύθμισις» και η «ανόρθωσις» είχαν ολιστικό χαρακτήρα. Και μάλιστα οι δύο αυτές έννοιες του συρμού δεν ήταν νεολογισμοί του 1909-1910, αλλ' είχαν υιοθετηθεί από όλες σχεδόν τις πολιτικές δυνάμεις πολύ (μία δεκαετία) πριν από την έλευση του Βενιζέλου στην ελλαδική πολιτική σκηνή. Ο Αθανάσιος Ευταξίας και το Νεωτεριστικό Κόμμα του Γ. Θεοτόκη, δηλαδή, δεν ήταν οι μόνοι ευαγγελιστές της μεταρρύθμισης και της ανόρθωσης. Ανάλογα προγράμματα συνέταξαν και προέβαλαν προεκλογικά ο Κωνσταντίνος Καραπάνος (*Η κατάσταση της χώρας και τα προς θεραπείαν αυτής αναγκαία μέτρα*, τύποις Αποστολοπούλου, εν Αθήναις 1898) και ο Στέφανος Δραγούμης (*Εις έργον προς ανόρθωσιν. Επιστολαί και γνώμαι πολιτευομένου πρώην βουλευτού Μεγαρίδος*, τύποις Ανέστη Κωνσταντινίδου, εν Αθήναις 1897)¹⁸. Συγκεκριμένα, ο Στ. Δραγούμης (εξέχων νομικός και πρώην Υπουργός Εσωτερικών και Εξωτερικών του Χαριλάου Τρικούπη), με επανειλημμένες επιστολές του προς τον Τύπο, ζητούσε «θεραπείαν των εν τη πολιτεία κακώς εχόντων», με «μεταρρύθμισιν» και τη «σύντονον και μεθοδικήν ανάπλασιν» του Συντάγματος και του κοινοβουλευτικού συστήματος. Καθήκον των πολιτευομένων, κατά τον ίδιο, ήταν η «ανόρθωσις» και «η κατά Σύνταγμα ανοργάνωσις των εν γένει δημοσίων πραγμάτων». Η «ανακαίνισις» των δημοσίων πραγμάτων θα είχε τρεις όψεις – «ζητούμενα»: α) διοικητική, β) στρατιωτική, και γ) δικαστική. Η «πολιτική» ωστόσο «ανακαίνισις», διευκρίνιζε και επέμενε, έπρεπε απαρεγκλίτως να γίνει «εντός των ορίων του συνταγματικού καθεστώτος». Με άλλα λόγια, η «μεταρρύθμισις», ενώ όφειλε να είναι «ειλικρινής και θαρραλέος», δεν έπρεπε σε καμία περίπτωση να θίξει τις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος (του 1864), και πιο συγκεκριμένα τη μορφή του πολιτεύματος, τη θέση και το κύρος της βασιλείας¹⁹.

Ο Στ. Δραγούμης ήταν σαφώς πιο εφεκτικός στο μεταρρυθμιστικό του

¹⁷ Ό.π., σσ. 37, 43, 50, 76-78, 86-89, 91-97, 100-101, 104.

¹⁸ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, ό.π., σσ. 249-254.

¹⁹ [Στέφανος Δραγούμης], *Εις έργον προς ανόρθωσιν. Επιστολαί και γνώμαι πολιτευομένου πρώην βουλευτού Μεγαρίδος*, εν Αθήναις 1897, σσ. 6, 10, 51-52, 54.

πρόγραμμα σε σχέση με άλλους νεοτριακικούς πολιτικούς (όπως τον Γ. Θεοτόκη και τον Αθ. Ευταξία), αλλ' ωστόσο τρεις άξονες της οραματιζόμενης «ανορθώσεως» ήταν κοινοί στους πολιτευτές και πολιτικούς στοχαστές του ελληνικού *fin-de-siècle*: α) των δημοσίων οικονομικών (η πολιτική οικονομικών και η μείωση της φορολογίας), β) της δημόσιας διοίκησης και της δικαιοσύνης (η διασφάλιση του απροσωπόληπτου της διοίκησης, η κατοχύρωση της προσωπικής ανεξαρτησίας των διοικητικών υπαλλήλων και των δικαστικών λειτουργών), και γ) του στρατού και του ναυτικού (η αναδιοργάνωσή τους ούτως ώστε η χώρα να καταστεί αξιόμαχη). Πέτρα του σκανδάλου και πηγή της «κακοδαιμονίας», σε όλες τις σχετικές πολιτικές αναλύσεις, αποτελούσε η «συναλλαγή» (ο πελαταιακός τρόπος λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού) και η «κακοδιοικήσις»²⁰, δηλ. ο «κακός κοινοβουλευτισμός»²¹.

Αυτό το ρεύμα υπέρ της πολιτικής αλλαγής έγινε αντιληπτό από τον Γεώργιο Α΄, ο οποίος στον Λόγο του Θρόνου, που εκφώνησε κατά την έναρξη της ΙΕ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου (4 Μαρτίου 1899), αναγνώρισε ως «κατάδηλον» την ανάγκη «της διά νομοθετημάτων βελτιώσεως των της δημοσίας υπηρεσίας» (πραγμάτων). Η «βελτιώσεις» αυτή θα επιτυγχάνετο «διά της ιδρύσεως Ανωτάτου Εποπτικού Συμβουλίου του Κράτους», «της διοργανώσεως τακτικής επιθεωρήσεως εν τοις διαφόροις κλάδοις της δημοσίας υπηρεσίας», «του κανονισμού του τρόπου της εισαγωγής εις την [δημοσίαν] υπηρεσίαν και της προαγωγής των υπαλλήλων», διά της «διαρρυθμίσεως των της μεταθέσεως και προαγωγής των ισοβίων δικαστών», «διά της μετακλήσεως ανδρών ειδικών εκ της αλλοδαπής προς διοργάνωσιν κλάδων τινών της δημοσίας υπηρεσίας» κ.λπ. Ο βασιλεύς των Ελλήνων επισήμανε επίσης στον Λόγο του πως «απαραίτητος αποβαίνει η κρείσσων κατά την ξηράν και θάλασσαν σύνταξις των [ενόπλων] δυνάμεων της χώρας», η «βελτιώσεις των οικονομικών τού Κράτους», η «ανόρθωσις της τε δημοσίας και της ιδιωτικής πίστεως», η «μέριμνα περί της υγιεινής καταστάσεως της χώρας», η «ανάπτυξις θεσμών αληθούς και πραγματικής αυτοδιοικήσεως», καθώς επίσης μια σειρά από άλλα νομοθετικά μέτρα «προς βελτίωσιν της Εκκλησίας και

²⁰ Ανδρέας Ν. Βερναρδάκης, *Τα μετά την καταστροφήν ή τι εστοίχισεν ο πόλεμος και τι ποιητέον διά την ανόρθωσίν μας*, τύποις Κορίννης, εν Αθήναις 1898, σσ. 1, 122-123.

²¹ Θωμάς Αθ. Βαΐδης, *Κωνσταντίνος (μελέτη πολιτικής ιστορίας και κριτικής)*, εκδ. εφ. Πατρίς, Αθήναι 1934, σ. 15.

Παιδείας», με σκοπό την ανάπτυξη «της εθνικής παραγωγής», «προς προστασίαν των εν τη βιομηχανία ασχολουμένων, ιδία δε των γυναικών και των παιδων», κ.ά.²².

II. Η «ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ» ΤΟΥ 1909

Παρά αυτή την κοινή παραδοχή της κατεπείγουσας ανάγκης «ανακαινίσεως» και μεταρρυθμίσεων, μία περίπου δεκαετία μετά τον «ατυχή» Ελληνοτουρκικό Πόλεμο οι κυβερνήσεις (Γ. Θεοτόκη, Δ. Ράλλη, Αλ. Ζαΐμη κ.λπ.) φαίνονταν να έχουν αποτύχει να ανταποκριθούν ικανοποιητικά στο γενικό αυτό αίτημα. Μάλιστα, η πανηγυρική επάνοδος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στην εξουσία το 1905 αποτελούσε για πολλούς τρανταχτή απόδειξη της υποτροπής των πολιτικών πραγμάτων προς το αμαρτωλό παρελθόν²³. Έτσι, στο τέλος της α΄ δεκαετίας του 20ού αιώνα, ο πολιτικός κόσμος της χώρας, με προεξάρχουσα πολιτική φυσιογνωμία τον Γ. Θεοτόκη, δεχόταν τα βέλη της κριτικής για την αποτυχία του σε μια σειρά από δημόσια ζητήματα, πρωτίστως στα εθνικά ζητήματα της Μακεδονίας και της Κρήτης και στις διαφορές με την Τουρκία, που είχε σκληρύνει τη στάση της μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων, και με τη Βουλγαρία, η οποία είχε αυτοανακηρυχθεί ανεξάρτητη τον Σεπτέμβριο του 1908 και είχε αφομοιώσει πλήρως την Ανατολική Ρωμυλία²⁴.

Για άλλη μία φορά λοιπόν, μετά το 1897, το 1909 κινητήριοι μοχλοί των εσωτερικών πολιτικών εξελίξεων ήταν οι αποτυχίες της Ελλάδας στο

²² *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, προεδρία Ν. Τσαμαδού, εν Αθήναις 1899, σσ. 3-4.

²³ Στις εκλογές της 20ής Φεβρουαρίου 1905 ο Θ. Δηλιγιάννης κατέλαβε 142 από τις 235 έδρες της Βουλής (Νικόλαος Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΙΔ΄, Αθήναι 1977, σσ. 179-180). Ο Θεόδωρος Πάγκαλος (ο εμβληματικότερος κινηματίας του 1909 μετά τον Νικόλαο Ζορμπά) σχολιάζει (*Τα Απομνημονεύματά μου 1897-1947: Η παραχώδης περίοδος της τελευταίας πεντηκονταετίας*, τόμ. Α΄, εκδ. Αετός, Αθήναι 1950, σ. 30) την επάνοδο του «δημαγωγού» Θ. Δηλιγιάννη στην εξουσία με τον εξής δηκτικότερο τρόπο: «Ο ανεκδιήγητος εκείνος κυβερνήτης, όστις ωδήγησε το έθνος εις την εσχάτη ταπεινώσιν και τον εξευτελισμόν του 1897, εξελέγετο μετ' ολίγα έτη πανίσχυρος πρωθυπουργός».

²⁴ Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Αλύτρωτοι Έλληνες σε Κρήτη και Μακεδονία», στο: Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Το κίνημα στο Γουδί 1909*, εκδ. εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2010, σσ. 49-51.

εξωτερικό μέτωπο. Η «άψογος στάσις» των ραλλικών και των θεοτοκικών κυβερνήσεων απέναντι στην Πύλη είχε κυριολεκτικά εξαγριώσει τον Τύπο και την κοινή γνώμη²⁵. Την επαύριον του κινήματος του 1909 (βλ. παρακάτω) ένας δικηγόρος και δημοσιογράφος, σχολιάζοντας «επί της καταστάσεως», εξήγησε πως ο κύριος λόγος για τον οποίο εξεδηλώθη «σφοδρότατη» η δυσφορία κατά του Θεοτόκη ήταν ότι:

διοικήσας ούτος την χώραν επί δέκα σχεδόν έτη μετά τον ατυχή πόλεμον του 1897, ουδέν έπραξεν όπως παρασκευάση την Ελλάδα, αλλά τουναντίον αφήκεν αυτήν γυμνήν και απαράσκευον κατά ξηράν και κατά θάλασσαν, ανίκανον να περιφρουρήση τα εαυτής σύνορα, ασθενή και ανίσχυρον να διεκδικήση τα εαυτής δίκαια, ώστε να δέχεται μόνον προπηλακισμούς, εξευτελισμούς, ύβρεις και λοιδορίας²⁶.

Παρά το (σε μεγάλο βαθμό) άδικο αυτής της κριτικής (κυρίως όσον αφορά το έργο των κυβερνήσεων Θεοτόκη στον στρατιωτικό τομέα, το οποίο ήταν αντικειμενικά αξιόλογο²⁷), γεγονός είναι ότι το 1909 «ολόκληρος ο ελληνικός λαός», με πρωτοπόρες τις συντεχνίες των Αθηνών, οι οποίες εκπροσωπούσαν «την Λαϊκήν συνείδησιν», «εξανέστησαν κατά του κρατούντος συστήματος» και «εζήτησαν μεταβολήν των πραγμάτων», και πρωτίστως «μεταβολήν του συστήματος της διοικήσεως», «αλλαγήν ου-

²⁵ Βλ. ενδεικτικά: Εφ. Ακρόπολις, αρ. 6.278 (26 Σεπτεμβρίου 1908) σ. 1. Εφ. Εστία αρ. 5.572 (6 Αυγούστου 1909) σ. 4. Ο Ριζοσπάστης του Γεωργίου Φιλάρετου (αρ. 60 [25 Μαρτίου/7 Απριλίου 1909] σ. 1) σχολίασε ότι και μόνον η κρίση στο Κρητικό Ζήτημα «θα ήρκει να προκαλέση την έκρηξιν του λαϊκού ηφαιστείου» στην Ελλάδα.

²⁶ Κωστής Κ. Οικονόμου, Σκέψεις επί της καταστάσεως: Τι δέον γενέσθαι, τύποις Νομικής, εν Αθήναις 1909, σ. 6.

²⁷ Κατά το διάστημα 1899-1909, οι διαδοχικές κυβερνήσεις Γ. Θεοτόκη επιτέλεσαν αξιόλογο ανορθωτικό έργο ιδίως στους τομείς των στρατιωτικών (συστήθηκαν τα σώματα των Γενικών Επιτελών του Στρατού και του Ναυτικού, το Ταμείο Εθνικού Στόλου, το Ταμείο Εθνικής Αμύνης και συντάχθηκε νέος οργανισμός του Στρατού, που ανέβαζε την εμπόλεμη δύναμη του στρατεύματος σε 60.000 άνδρες, ενώ παράλληλα παραγγέλθηκαν έξι αντιτορπιλικά τύπου *Θυέλλης*), της αποκατάστασης των προσφύγων της Ρουμανίας και της Ανατολικής Ρωμυλίας, αλλά και της οικονομίας: την περίοδο 1897-1911 η βελτίωση των οικονομικών του Κράτους ήταν τόσο εντυπωσιακή, σε σημείο μάλιστα ο οικονομικός ιστορικός Γιώργος Δερτιλής να κάνει σήμερα λόγο για ένα «μικρό οικονομικό θαύμα», που συντελέστηκε τότε. Βλ. Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις», ό.π., σσ. 186-190. Ν. Μαρωνίτη, «Οι πολιτικές δυνάμεις κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα», ό.π., σσ. 24, 29, 35. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., σσ. 861-866.

χί των προσώπων, αλλ' αλλαγήν του συστήματος, κατάργησιν όλων των περιττών θέσεων και εφαρμογήν αυστηροτάτων οικονομιών»²⁸. Οι εκπρόσωποι των συντεχνιών στάθηκαν ιδιαίτερα, στη διαμαρτυρία τους, στο ζήτημα της «φορομανίας» (μιας έννοιας που πρωτοεμφανίστηκε το 1887, για να χαρακτηρίσει την επαχθέστατη φορολογική πολιτική των κυβερνήσεων Χ. Τρικούπη, η οποία έπληττε κυρίως τα χαμηλά εισοδήματα και τα κατώτερα στρώματα των πόλεων)²⁹. «Ένα γενικό αίσθημα δυσφορίας» κατέκλυσε τα λαϊκά στρώματα, όπως μαρτυρεί ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Σπύρος Μελάς (1882-1966), ο οποίος ως φοιτητής βίωσε εκ του σύνεγγυς τα κατακλυσμιαία γεγονότα³⁰. Μέσα σε εκείνη την ιστορική συγκυρία του 1909, η Ελλάδα συνέχισε να βρίσκεται στο μεταίχμιο της ζωής και του θανάτου· πέτρα του σκανδάλου ήταν πάλι η «φαυλοκρατία» και η «ακόλαστος και ένοχος διοικήσεις»· επίκαιρη ξανά υπήρξε η έννοια «ανόρθωσις», που δέκα και κάτι χρόνια μετά το 1897 σήμαινε –συν τοις άλλοις– την «αναγέννησιν» και «την λήψιν γενναίων αληθώς μέτρων προς καταρτισμόν αξιωμαχού εθνικού στρατού και στόλου δυναμένων μετ' αποτελέσματος να διεκδικήσωσι τα अपαράγραπτα δίκαια της Ελληνικής φυλής»³¹.

Παράλληλα προς τα υλικά και επαγγελματικά αιτήματα των εξεγερμένων λαϊκών στρωμάτων και των κινηματιών αξιωματικών (βλ. παρακάτω), στον χώρο της πανεπιστημιακής νεολαίας η «λαϊκή επανάσταση» του 1909 ήταν ένα ξέσπασμα ιδεαλισμού απέναντι στον κυνισμό (τη «νικοτίνη») του «καθεστώτος συστήματος κυβερνήσεως και διοικήσεως της χώρας», το οποίο είχε μετατρέψει την Ελλάδα «εις απέραντον νεκροταφείον των ευγενεστέρων ιδεών», και μια έκρηξη του εθνικού φρο-

²⁸ Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σσ. 8, 48.

²⁹ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Το Κίνημα του 1909: Συλλογικά υποκείμενα και γεγονότα», στο: Ν. Μαρωνίτη (επιμ.), *Το κίνημα στο Γουδί 1909*, εκδ. εφ. Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 62, όπου το υπόμνημα του Συνδέσμου των εν Αθήναις Συντεχνιών προς τον Γεώργιο Α' (εν Αθήναις 18 Φεβρουαρίου 1909). Πρβλ. Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους, ό.π.*, σ. 806. Κώστας Π. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας»: *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος – 21ος αιώνας*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2018, σσ. 507-508.

³⁰ Σπύρος Μελάς, *Η Επανάσταση του 1909*, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1957, σ. 146. Το 1909 ο Σπύρος Μελάς ήταν μέλος της Πανεπιστημιακής Ενώσεως (Παναγιώτης Κ. Τσιτσιλίας, *Η Επανάσταση του 1909 και η «Πανεπιστημιακή Ένωσις»*, χ.ε., Αθήναι 1964, σ. 28).

³¹ Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σσ. 10, 54.

νήματος, «εν μέσω της απογοητεύσεως» (στο μέτωπο του Μακεδονικού και του Κρητικού), η οποία διακατείχε «πάσαν πατριωτικήν καρδίαν», και της αδυναμίας της πολιτικής ελίτ «να συντελέση εις την εθνικήν ανάστασιν και δημιουργίαν Μεγάλης Πατρίδος»³².

Στο στόχαστρο του Τύπου, ο οποίος διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στις εξελίξεις του 1909, βρέθηκε άλλη μία φορά η «διοίκησις» (η οποία είχε τη διττή έννοια του όλου τρόπου λειτουργίας του Κράτους και των εξουσιαστικών μηχανισμών του, δηλ. του συστήματος διακυβέρνησης³³) και ο στρεβλός τρόπος λειτουργίας του κοινοβουλευτικού συστήματος (το «αμαρτωλόν Κοινοβούλιον»³⁴). Τον τόνο της «επαναστάσεως» έδωσε η Ακρόπολις (η μεγαλύτερη σε κυκλοφορία εφημερίδα της εποχής, η οποία διακρινόταν για τον ριζοσπαστικό λόγο της και το ρηξικέλευθο ύφος της). Στις αρχές του έτους το φύλλο του Βλάση Γαβριηλίδη κατήγγειλε τα κόμματα ως «τυράννους του λαού»³⁵, και κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι «ο κοινοβουλευτισμός μας με τας παναρχαίας μεθόδους του εφθάρη εις βαθμόν ώστε να εννοή ότι αποτελεί έναν αναχρονισμόν αρκετά παράδοξον». Το «πολίτευμα» ήταν «πεθαμένον» και το «πτώμα» του βρισκόταν σε αποσύνθεση. Η «κατάστασις των πραγμάτων» ήταν «αβεβαία» και «όλοι» εννοούσαν ότι «πρέπει να ευρεθή μία διέξοδος»³⁶. Παράλληλα, το «φοβερόν δασμολόγιον» και η υπέρμετρη φορολογική επιβάρυνση των εισοδημάτων, για τα οποία ευθυνόταν η «πεντηκονταετής κοινοβουλευτική λεηλασία» του τόπου, οδηγούσαν όλες τις κοινωνικές τάξεις ανεξαιρέτως «εις καθολικήν οικονομικήν καταστροφήν» και τις έσπρωχναν πολιτικά στις αγκάλες του σοσιαλισμού· εάν «Βασιλεία, Βουλή και Κυβέρνησις» δεν ενεργούσαν εγκαίρως, θα επερχόταν συντόμως η «καταστροφή»³⁷.

³² Παν. Κ. Τσιτσιλίας, *ό.π.*, σσ. 17, 36 (όπου κείμενα της Πανεπιστημιακής Ενώσεως). Πρβλ. Αριστομένης Θεοδωρίδης, *Η Επανάστασις και το έργον αυτής*, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1914, σσ. 5-7, 37. Α. Π. Αλεξανδρόπουλος, *ό.π.*, σ. 7. Νικόλαος Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα ή πληροφοροίαι περί των συμβάντων κατά την διάρκειαν της Επανάστασεως της 15ης Αυγούστου 1909*, εκδ. Α. Θ. Λαμπροπούλου, Αθήναι 1925, σσ. 37, 49.

³³ Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «Εθνικό ζήτημα»*, *ό.π.*, σ. 236 (υποσ. 77).

³⁴ «Μετά μίαν επταετίαν», εφ. *Νέα Ελλάδα* αρ. 1051 (6 Αυγούστου 1916) σ. 1.

³⁵ Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6.409 (13 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.

³⁶ «Τότε θα ελπίσουμε την Ανάστασιν», εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6.398 (31 Ιανουαρίου 1909) σ. 1.

³⁷ Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 6.401 (3 Φεβρουαρίου 1909) σ. 1.